

T. Simon. Parlamentaarse demokraatia tõus ja langus Euroopas kahe maailmasõja vahelisel ajal. – Riigiõiguse aastaraamat 4/2023, lk 119–137.

Parlamentaarse demokraatia tõus ja langus Euroopas kahe maailmasõja vahelisel ajal

THOMAS SIMON

Tõlkinud Kaire Kliimask ja Madis Ernits

Toimetanud Marju Luts-Sootak

Kokkuvõte. Artiklis antakse ülevaade parlamentaardemokraatliku korra allakäigu taustast ja põhjustest enamikus Euroopa riikides sõdadevahelisel perioodil. Rõhuasetus on järgmistel aspektidel: rängad majandusprobleemid, mis paisusid hukatuslikuks majanduskriisiks, sisepoliitiliste konfliktide süvenemine poliitiliste ideede ja ideoloogiate radikaliseerumise ning fundamentaliseerumise tõttu, liberalismi põhimõtteline kriis, lõpuks ka kodanluse pööre konservatiivsuse ja antiparlamentarismi poole, mis oli tingitud hirmust sotsiaalse revolutsiooni ees. Lõpuks arutletakse tuntud teesi üle, kas Esimese maailmasõja järgne rahvusluse radikaliseerumine võis olla parlamentaarsele demokraatiale kõige raskemaks koormaks, eriti Ida-Euroopa uutes riikides.

Märksõnad: parlamentarism, demokratiseerumine, Ida-Euroopa riigid, Esimene maailmasõda, majanduskriis, rahvuslus, liberalism

SISUKORD

I. [Parlamentarismi tõus pärast Esimest maailmasõda]	120
II. [Parlamentaarse demokraatia arengut takistavad tegurid kahe maailmasõja vahelisel ajal]	123
[A. Majandusliku olukorra halvenemine]	123
[B. Sisepoliitilised konfliktid]	124
[C. Suundumine liberalismist sekkumisriigi poole]	125
[D. Erakondade mitmekesistumine]	128
[E. Liberaalsete erakondade allakäik]	131
[F. Rahvusliku mõtteviisi esiletõus]	134

I. [Parlamentarismi tõus pärast Esimest maailmasõda]

Kui vaadelda konstitutsioonilisi arenguid 20. sajandi esimese kolme aastakümne vältel, ilmneb silmatorkavalt järsk tagasilöökk. Esmapilgul tundus, nagu oleks Esimene maailmasõda lõppenud demokraatia võiduga. Vene ja Austria-Ungari impeeriumide lagunemine – Osmanite impeerium oli kahanenud iseenda varjuks juba 20. sajandi alguseks – lubas demokraatial ja parlamentarismil maksvusele pääseda Kesk-Euroopa idaosas tekkinud uutes riikides, aga ka Saksamaal, kus just enne sõja lõppu 1917. aastal oli üle mindud parlamentaarsele monarhiale. Maailmasõda oli paljudes maades aidanud demokraatial lõplikult võimule pääseda. Esimese maailmasõja ja Versailles' rahu tulemusena kehtestati suures osas Euroopas parlamentaarne demokraatia, mis võttis üle liberaalse konstitutsioonilise monarhia koha „normaalse põhikorrana“.¹ Antandi ja nüüdseks maailma juhtriigiks tõusnud USA võit oli otsustanud sõja saatuse ning aidanud Prantsusmaal ja Suurbritannial jõuda võitjate poolele. Liitlaste võit näis ühtlasi demokraatliku „lääne“ võiduna Kesk- ja Ida-Euroopa autokraatlike võimude, Saksa Keisririigi ja Austria-Ungari monarhia üle. Mõlemad viimati mainitud riigid olid veel sõja lõpus jäänud „konstitutsioonilise monarhia“ põhikorralsisse

¹ L. Raphael. *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945*. München 2011, lk 84.

staadiumisse, samal ajal kui võitjad said viidata nende enda põhikorraajaloos kohati juba ammu ajast toimivale demokraatiale ja parlamentarismile.

Esimene maailmasõda kahtlemata kiirendas märkimisväärselt uue põhi-seadusliku korra kehtestamist lüüa saanud riikides, kuna sõjas kaotajaks jäämine oli kahjustanud konstitutsioonilise monarhia mainet Saksamaal ja Austrias. Nii avanes mõõdukatel vasakpoolsetel sõja lõppfaasis võimalus avaldada poliitilist survet kodanlikele valitsustele, sundides neid poliitilist süsteemi demokratiseerima. See sai võimalikuks tänu sõja käigus aset leidnud laiade rahvahulkade kasvavale „massilisele mobiliseerumisele ja politiseerumisele“, mis seadis paljude riikide valitsused surve alla.² Viimaks ei saanud alahinnata ka välist mõju: USA sõttaastumine „nihutas demokraatia ja rahvaste enesemääramisõiguse kehtestamise Antandi rahueesmärkide nimekirjas tükki maad ettepoole“.³ Sõja lõppfaasis, kui kaotus näis üha vältimatum, muutus poliitilise süsteemi demokratiseerimine ja parlamentariseerimine ka vana poliitilise eliidi seisukohast vältimatuks eelduseks, mis lubaks sõlmida enam-vähem talutava rahuleppe.

Niisiis saabus koos sõja lõpuga parlamentide aeg.⁴ Enamikus uutes või uute olude tõttu muudetud konstitutsioonides oli parlamente valitsuste suhtes tugevdatud, jättes riigipeale – olgu selleks siis president või monarh – enamasti vaid esindusfunktsiooni. Parlamentide võimu kasv tähendas ühtlasi senisest suuremat võimu ka erakondadele, sest juba mõne aja eest olid veel 1848. aasta revolutsioonile iseloomulikud „auväärsete parlamendid“⁵ muutunud erakondade parlamentideks, kus tooni andsid ja läbirääkimisi valitsuse moodustamise üle pidasid erakonnad. „Nüüd oli poliitiline vastutus ainult üks erakonnajuhtide käes.“⁶ Nende vastutada oli nii sotsiaal-, haridus-, maksu- või majanduspoliitika ümberkorraldamine kui ka kiireloomuline kriisiohje, millega enamik riike oli sunnitud tegelema vahetult pärast sõda „demobiliseerimise, sõjaaja tootmiselt rahuaja

² B. Barth. *Europa nach dem großen Krieg. Die Krise der Demokratie in der Zwischenkriegszeit 1918–1938*. Frankfurt, New York 2016, lk 14.

³ L. Raphael (viide 1), lk 84.

⁴ C. Gusy. *Verfassungsumbruch bei Kriegsende. – Demokratie in der Krise: Europa in der Zwischenkriegszeit*. C. Gusy (toim.). Baden-Baden 2008, lk 15.

⁵ Sks *Honoratiorenparlamente*. Tegemist on osundusega Max Weberi tüpoloogiale, kus eristati nn auväärsete haldust, mida teostasid kodanikud, kelle sissetulek oli kindlustatud maa- või tööstusomandi kaudu ja nii said nad pühenduda (kohalikule) poliitikale. Vt M. Weber. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, § 20 (esmääljaanne 1922). – *Toim.*

⁶ L. Raphael (viide 1), lk 93.

tootmisele ülemineku, ülesehituse ja eelkõige inflatsiooni ning riigivõlgade tõttu“. Seepärast „näis paljudele vaatlejatele liberaalsest ja sotsiaaldemokraatlikust leerist, et aeglane, revolutsiooniline tee vabasse liberaalsesse ja demokraatlikku tsiviilühiskonda Euroopas on ette määratud“.⁷

Seesugune ettekujutus osutus siiski illusoorseks. Vaevu kehtestatuna, leidsid uued demokraatlikud korrad end majanduslikult ja poliitiliselt rängalt koormatuna. Just sel põhjusel langesid parlamentaardemokraatlikud korrad paljudes riikides, sealhulgas Saksamaal ja Austrias, sügavasse legitiimsuskriisi, mis lõppes demokraatia kokkuvarisemisega. Mõned neist koormavatest teguritest olid saanud alguse juba 19. sajandil, kuid nende mõju kasvas pärast Esimest maailmasõda tuntavalt. Samal ajal lisandus uusi paineid.

Lühikeseks jäänud perioodi järel nägi Euroopa poliitiline areen välja sootuks teistsugune, mõjudes demokraatia pooldajatele vägagi kainestavalt: vaid kaks aastakümnet pärast suurt ärkamist 1918. aastal oli demokraatia muutunud Euroopas niisama hästi kui erandiks.⁸ Väikeste Beneluxi riikide, poliitiliselt kergekaaluliste Skandinaavia riikide ja Šveitsi kõrval püsisid peaaegu stabiilsed ja tegutsemisvõimelised demokraatlikud süsteemid veel ainult Suurbritannias, Tšehhoslovakkias ja Prantsusmaal. „Isegi Prantsuse Kolmas Vabariik nägi 1930. aastate alguses suurt vaeva, et kaitsta end parempoolsetest lähtuva ohu eest.“⁹ Eriti lühiealiseks osutus demokraatlik mudel sõja tulemusena sündinud Ida- ja Kagu-Euroopa riikides. Peaaegu kõigis neis uutest riikides asendati demokraatlik parlamentaarne kord varem või hiljem autoritaarse süsteemiga, sageli toimus see riigipöörde teel. Demokraatia osutus küllaltki püsivaks ainult Tšehhoslovakkias. Demokraatliku korra aktsepteerimise aluse silmatorkavalt kiire kadumine Ida-Euroopas on tõenäoliselt seotud ka sellega, et siin oli „moodsa aja sissetung kõige radikaalsem“,¹⁰ s.t siin olid poliitilised ja sotsiaalsed ümberkorraldused kõige suuremad. Enamik selle piirkonna rahvaid saavutas soovitud omariikluse üleüldse alles nüüd, pärast maailmasõja lõppu, ning neil tuli seista silmitsi suure hulga ränkade majanduslike ja sotsiaalsete probleemidega, mis enamasti ületasid oluliselt seda määra, mida pidid taluma poliitilised süsteemid lääneriikides.

⁷ B. Barth (viide 2), lk 16.

⁸ G. Besier. *Das Europa der Diktaturen. Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts.* München 2006, lk 22.

⁹ B. Barth (viide 2), lk 16.

¹⁰ G. Mai. *Europa 1918–1939. Mentalitäten, Lebensweisen, Politik zwischen den Weltkriegen.* Stuttgart, Berlin, Köln 2001, lk 14.

II. [Parlamentaarset demokraatias arengut takistavad tegurid kahe maailmasõja vahelisel ajal]

[A. Majandusliku olukorra halvenemine]

Kui proovida täpsemalt kirjeldada tegureid, mis rängalt koormasid parlamentaar-demokraatlike põhiseaduslike õiguskordade tegutsemisvõimet Euroopas sõdade vahelisel ajal, tuleks esimesena nimetada majandusliku olukorra kriisilaadset halvenemist. Paljudes riikides – see käib eelkõige sõja kaotanud ning mõne uue Kesk- ja Ida-Euroopa riigi kohta – võttis majanduskriis katastroofilised mõõtmed. Kriisini viisid esmajoones sõja tõttu tekkinud äärmiselt suur riigivõlg, raha galopeeriv, kohati hüperinflatsioonini ulatunud devalveerumine ning rahvamajanduse kokkuvarisemine. Näiteks endises Austria-Ungaris killustusid seni ühtne majandusruum ja turg. Pärast Esimest maailmasõda kogu Euroopat haaranud kiire majanduslanguse katastroofilised sotsiaalsed tagajärjed – Lääne- ja Põhja-Euroopa riikides suudeti see tendents 1920. aastatel märksa kiiremini peatada – löid algusest peale sügavad lõhed demokraatliku põhiseadusliku riigikorra legitiimsuse alustesse eelkõige nendes riikides, kes olid selle riigikorra juurde jõudnud alles maailmasõja ajal või vahetult pärast seda, nagu see üldiselt oli Saksamaal ja Austria-Ungari monarhia järeltulijariikides. Üleminek demokraatiale oli eeskätt kodanlike ühiskonnakihtide jaoks seotud kahekordse langusega. Seni olid nad monarhistlikus ametnike- ja sõjaväeriigis jaganud võimu ja mõjujõudu vanakonservatiivsete jõudude ehk aadliga, nüüd aga seisid nad silmitsi uues demokraatliku põhikorra oludes tihenunud konkurentsis esile kerkinud ning jõudu koguva proletariaadiga. Kõik see lõppes sageli majandusliku krahhiga ka nende jaoks, kes olid lootnud elatuda oma rahapaigutustest saadavast tulust – inflatsioon sõi ära suurema osa varaka klassi kapitalitulust. Sellele lisandus alatihti ka varasemate pensionide või ametniku- ja ohvitserikohtade kadumine. Nõnda paistis „eelse maailma“¹¹ allakäik kodanluse vaatevinklist pigem katastroofi kui lootusrikka, parema tuleviku avataktina.

¹¹ Vrd S. Zweig. Eilne maailm. Eurooplase mälestused. Tallinn 1988, lk 11 jj, kus autor kirjeldab väga värvikalt turvatunde maailma, milles elasid kodanlikud ringkonnad enne ilmasõda. – *Toim.*

[B. Sisepoliitilised konfliktid]

Katastroofilise majandusolukorraga kaasnes sisepoliitiliste konfliktide dramaatiline teravnemine, mis mõnel pool päädis kodusõjaga. „Euroopa lähiajaloo ei ole olnud aega, mil võib täheldada säärast vägivaldsete konfliktide kuhjumist: sõjakate massistreikide kasvamist üldstreikideks, riigipöörde- ja revolutsioonikatsete paisumist kibestunud kodusõdadeks.“¹² Konfliktide üks peamisi põhjusi oli äärmuslik „klassivastuolude teravnemine“,¹³ mis enamikus Euroopa riikides väljendus suurte streigilainetena. Neid väljaastumisi iseloomustasid vähemalt praeguste kriteeriumide järgi erakordne jõhkрус ja silmatorkav vägivaldsus, sõjaväe ja politsei sekkumine ning suur hulk surnuid ja haavatuid.¹⁴

Sisepoliitiliste konfliktide eskaleerumine vägivaldse lahenduseni väljendus kõige ilmekamalt täiesti uut liiki poliitilistes massiorganisatsioonides, mis ilmusid pärast Esimest maailmasõda tähelepanuväärsel moel parteide kõrvale. Need uued rühmitused olid mõnel juhul parteidega tihedalt seotud, olles nende relvastatud käepikendus ja täites ka kaitsearmee rolli. Jutt on paramilitaarsetest ühendustest ja parteimiilitsatest, mis pärast maailmasõja lõppu paljudes Euroopa riikides üksteise vastu välja astusid. Osaliselt relvastatud, igal juhul aga sõjaväelisel organiseeritud ja univormi riietatud, väljendus nende ühenduste kaudu ka laiade ühiskonnakihtide mobiliseerumine ja militariseerumine, mis oli tingitud sõjast. Maailmasõjakogemusega ja pärast sõda sageli töötuna koju pöördujaid oli lihtne värvata „vabatahtlike väeüksustesse lahendama piiri- ja rahvastevahelisi konflikte, kodusõja vastasleeridesse, parteimiilitsatesse ja kaitseväes.“¹⁵ Nende eesmärk oli osalt erakondade huvides aetav „tänavapoliitika“, mida esitati „avaliku jõudemonstratsiooni“, „sõjaväelise distsipliini ja ründevalmiduse ofensiivse näitamisenä“ ning pidevalt „vägivallaga ähvardades“.¹⁶ Selliseid poolsõjaväelisi ühendusi ei saadetud mitte ainult tänavatele, vaid üha enam ka tehastesse streike maha suruma, ning see omakorda aitas sageli kaasa tööliste töövõitluse muutumisele järjest brutaaalsemaks. Valmisolek kasutada vägivalda oli nähtav igas leeris. Poliitiline mõrv oli vaata et „igapäevane“ nähtus.¹⁷ Saksamaa elas „peaaegu

¹² G. Mai (viide 10), lk 148.

¹³ L. Raphael (viide 1), lk 96.

¹⁴ G. Mai (viide 10), lk 171.

¹⁵ Samas, lk 170.

¹⁶ L. Raphael (viide 1), lk 103.

¹⁷ G. Mai (viide 10), lk 169.

pidevas kodusõjas“, oli katkematul üleminekul „sõjalt kodusõjale“, lakkamatult „sõja ja revolutsiooni“ vahel.¹⁸ Spartakuse ülestõus ja Müncheni Nõukogude Vabariik, kommunistide ülestõusud Tüüringinis ja Saksimaal vasemalt ning Kappi putš paremalt poolt. Tagajärjeks oli „poliitiliste leeride radikaliseerumine“, kes isekeskis sattusid üha enam „lepitamatusse vastasseisu“.¹⁹

Säärane lepitamatus oli mõistagi tingitud ka maailmavaatelistel seisukohtadel „üliisuurest vahemikust“,²⁰ mille kaugus üksteisest pidigi tegema raskeks konsensusu saavutamise. Sest on selge, et mida kaugemal teineteisest on poliitilised ja maailmavaatelised tõekspidamised, seda raskem on jõuda üksmeelele. Marksismi ja vasakpoolsete rahvaparteide esilekerkimine laiendas märgatavalt poliitiliste ideoloogiate spektrit. Kui senini olid poliitilise võitluse areenil olnud vastamisi peamiselt konservatiivid ja liberaalid, siis vasakpoolsete ilmumisega astus mängu uus suund, mis oli konservatismist sama kaugel kui liberalismist. Uut liiki radikaalnatsionalistlikud ja fašistlikud parteid tõid endaga kaasa „poliitilise võitluse fundamentaliseerumise“.²¹ Teiste sõnadega: poliitiliste voolude erinevused kujunesid niivõrd põhimõttelisteks, et enam ei olnud peaaegu ühtegi ühist nimetajat, millele oleks saanud kompromissi rajada. Põhimõttelised ideoloogilised vastuolud kandusid erakondadest üle parlamenti. Seeläbi muutus küsitavaks esinduskogude tegutsemisvõime, mis püsib vaid seni, kuni on olemas vähim alus „ühisosa ja konsensusu otsinguks“.²²

[C. Suundumine liberalismist sekkumisriigi poole]

Raske olukord majanduses ja sisepoliitiliste konfliktide kandumine üle riigipiiride tõukasid liberalismi propageeritud riigi- ja majandusmudeli pärast sõda sügavasse eksistentsikriisi.²³ Ometi oli just liberaalne riigimudel olnud aluseks ka parlamentarismile selle algusaegadel. Liberalismi mudeli keskne motiiv oli ettekujutus, et riik võib kodanike vabaduse huvides, aga ka majandusliku tõhususe kaalutlusel täita ainult selliseid ülesandeid ja reguleerida ainult neid valdkondi, mida kodanikud ise ei suuda kommunaalse ja majandusliku „omavalitsuse“ kaudu

¹⁸ Samas, lk 170.

¹⁹ Samas, lk 169.

²⁰ L. Raphael (viide 1), lk 114 j.

²¹ G. Mai (viide 10), lk 148, 169.

²² L. Raphael (viide 1), lk 114 j.

²³ G. Besier (viide 8), lk 23.

hallata ega reguleerida. Siit pärineb „õhukese riigi“ kontseptsioon. Aga juba 19. sajandi lõpus kaotas see kontseptsioon tööstusrevolutsiooni ja selle mõjude tagajärjel tekkinud pidevalt kasvava reguleerimis- ja juhtimisvajaduse tõttu kiiresti oma veenvuse ning osutus hiljemalt sõjainterventsionismi valitsemisajal juba täiesti illusoorseks. Sõjamajanduse taustal näis „vabakaubanduslik“,²⁴ mõne üksiku tuumülesandega piirdunud 19. sajandi riik olevat ajalukku kadunud. Tulevik näis kuuluvat sekkumisriigile, mis puhul riik ei sekku olulisel määral mitte ainult turu toimimisse, vaid tegutseb juhtija ja reguleerijana ka lugematutes poliitikavaldkondades. „Sõda muutis suundumise sotsiaalse ja majandusliku sekkumisriigi poole pöördumatuks.“²⁵ *Policy of New Deal* osutas selle imbumisele isegi USA-sse.²⁶ Koguni liberalismi emamaal Suurbritannias lõhkusid Esimene maailmasõda ja selle järelmõjud „usu liberaalsesse projekti“.²⁷ On selge, et ulatuslik majanduslangus ja riigi koostlagunemise tõttu süvenenud sisepoliitilised konfliktid pididki kaasa tooma usu kadumise ühiskonna võimesse eneseregulatsiooniks ja sellega seotud käsitusse riigist kui pelgast öövahist. Tundus, et kodusõjalaadsete rahutuste ja piire ületava majanduskriisi tõttu kasvanud nõudmisi „riigi lõimimisteenustele“²⁸ suudab täita ainult võimas sekkumisriik. See ei jäänud ilmselgelt tagajärgedeta diktatuuri ja demokraatia võimaluste hindamisel ja neile hinnangu andmisel. Kaasaegsete silmis näis diktatuur sekkumisriigile palju paremini sobiva riigivormina, kuna seda peeti tema juhtimisviisi tõttu tõhusamaks ja tulemuslikumaks. Diktatuuriga seostati lihtsalt „suuremat kiirust“ ja „järjepidevust valitsemisel“. Mõlemat peeti diktatuuridele omasteks tüüpilisteks eelisteks.²⁹ Parlamentaarsed konsensuse saavutamise ja huvide kaitsmise vormid tundusid seevastu liiga aeganõudvad ning realiseerimisel ebatõhusad, et tulla toime „majanduse, ühiskonna, riigi ja kultuuri kriiside

²⁴ B. Barth (viide 2), lk 258.

²⁵ Samas.

²⁶ *New Deal* ehk uus kurss oli hulk riiklikke reforme ja sotsiaalprogramme, mille abil püüti president Roosevelti ajal aastatel 1933–1939 saada üle suure majanduskriisi tagajärgedest. – *Toim.*

²⁷ G. Mai (viide 10), lk 194.

²⁸ L. Raphael (viide 1), lk 17.

²⁹ Samas, lk 193.

kuhjumisega³⁰.³¹ Parlamendid osutusid nõrkadeks otsustajateks, olles räsitud parteidevahelisest võitlusest ja täielikult allutatud erakondadele, kes püüdsid esinduskogu ilmselt vaid igäuks omaenese eesmärkide vankri ette rakendada. Tollal levinud parlamentarismikriitika oli suuresti ka kriitika „erakondaderiigi“ pihta, s.t riigi pihta, kus tegelikult ei otsusta „rahva esindajad“, vaid „erakonna esindajad“. Seda laialt levinud „erakondaderiigi“ kriitikat võib tõlgendada ka kui vastukaja üleminekule auväärsete parlamentidelt uue aja rahvaerakondade jõulisemalt juhitud parlamentidele, nagu see sündis aegamööda näiteks Saksamaal ja Austrias alates 19. sajandi viimasest kolmandikust. Sellega kaasnenud muutus parlamentide maines pakkus erakonnapoliitika ja parlamentarismi kriitikutele ammendamatu ainet.

Mõistetavalt võttis demokraatliku riigivormi näiline tegutsemisnõrkus võrreldes diktatuuriga esimeselt veenvuse, röövides liberaalselt riigilt „legitiimsuse enamuse silmis“.³² Ajal, mil üldiselt valitseb üksmeel demokraatia eeliste suhtes, on tagasi vaadates raske ette kujutada, kui vähe aktsepteerisid parlamentaarset demokraatiat sõdadevahelisel ajal just haritlased. Gunter Mai tsitaatiderohke *tour d'horizon* läbi Euroopa kunsti- ja haritlaskonna maalib esmase pildi ajaloolises tagasivaates peaaegu uskumatuna tunduvast kaugenemisest liberaalse demokraatia mudelist neiski ringkondades.³³ Mai järgi tunnustati kahe maailmasõja vahel kaasaegse põhiseadusriigi aluspõhimõtteid „ainult vähestes Euroopa riikides“.³⁴ Nagu liberalism ise, näis ka sellest võrsunud ja seetõttu sellega tihedalt seotud parlamentaarset põhiseadusriigi kontseptsioon olevat osa ilmasõjas hukkunud „eelsest maailmast“ – see nähtus kontseptsioonina, mis võis küll sobida kadunud kodanliku ajastu suhteliselt rahulikku aega, kuid mis sõjajärgse aja erakordsete poliitiliste ja majanduslike katsumustega rinda pistes pidi läbi kukkuma.

Niisuguse skepsisega käsikäes – kui järgida näiteks Barthi kirjeldust – käis imekspandav usaldus või peaaegu entusiasmi ühiskonna ulatusliku tagasivaates lausa fantastilise ümberkujundamise ja uuesti ülesehitamise suhtes, mis ei

³⁰ G. Mai (viide 10), lk 14.

³¹ M. Llanque. Die Diktatur im Horizont der Demokratieidee. Zur verfassungspolitischen Debatte der Zwischenkriegszeit. – Demokratie in der Krise: Europa in der Zwischenkriegszeit. C. Gussy (toim.). Baden-Baden 2008, lk 53.

³² G. Mai (viide 10), lk 184.

³³ Samas, lk 44–46.

³⁴ Samas, lk 169.

piirdunud sugugi ainult uue revolutsioonilise ühiskonnakorra kommunistlike pooldajatega. Barthi sõnul ei ole tõenäoliselt Euroopa ajaloo mitte ühelgi teisel epohhil olnud „nii selgesti väljendatud ja nii vähe kahtluse alla seatud“ veendumust, „et ühiskondi saab juhtida või parandada“.³⁵ Raphaeli hinnangul muutus Euroopa 1920. aastatel „uute sotsiaalteaduste“ vaimus sisuliselt „sotsiaalse juhtimise ja kontrollimise uute vormide katselavaks“.³⁶ Paljudes ühiskonnasektorites arendati nüüd lausa hirmutavalt radikaalseid „tehnokraatlikke visioone“.³⁷ Mitte ainult tolle aja funktsionalistlikes linnakujundusprojektides – näiteks Le Corbusier’ omades –, mida tänapäeval ei osata iseloomustada kuidagi muul moel kui „totalitaarsetena“, väljendub teatav tehnokraatlik radikaalsus, mis pidi maatas tegema kõik traditsioonilised struktuurid ja asendama need täiesti uute ja läbimõeldud planeeringutega.

[D. Erakondade mitmekesisustumine]

Parlamentaarsete demokraatia põhiseadusliku mudeli toetuse sõjajärgse kiire vähenemise teine väga oluline põhjus oli asjaolu, et kodanlus oli 19. sajandi vältel kujunenud revolutsioonilisuse minetanud ja muutunud üha enam kaitsepositsioonil tegutsevaks poliitiliseks jõuks. 1848. aasta revolutsiooni kandsid eelkõige kodanlikud ühiskonnakihid. Selle kodanliku revolutsiooni ideaal oli liberaalne põhiseadusriik konstitutsioonilise monarhia vormis, mis pidi avama kodanikele võimaluse osaleda riigi poliitiliste põhiotsustuste tegemisel. Peamine poliitiline rindejoon kulges ühelt poolt kõige laiemas mõttes „liberaalse“, Prantsuse, kuid eelkõige Inglise eeskujudele orienteeritud kodanluse ja teiselt poolt „reaktsiooniliste“ vanakonservatiivsete jõudude vahel, kelle moodustasid peamiselt monarhid ja nende ametnikud ning järjest rohkem ka aadlikud, kelle poliitiline maailmavaade oli orienteeritud kas *ancien régime*’ile või siis uusseisuslikule ühiskonnamudelile. 1848. aastal võis revolutsionääride seas täheldada selgelt eristuvate konservatiivse, monarhistlik-konstitutsioonilise ja radikaalsema vabariiklik-demokraatliku tiiva olemasolu. Sellegipoolest jäi „kodanlusest alamal asuv“ ühiskonnakiht, niikuinii alles algena esinev proletariaat, samuti väike- ja keskmiktalupojad, põhiseadusriigi ellurakendamisel pigem statisti rolli. Tollase konstitutsionalismiga tavaliselt kaasnenud tsensusvalimisõiguse tõttu jäid nad

³⁵ B. Barth (viide 2), lk 250.

³⁶ L. Raphael (viide 1), lk 149 j.

³⁷ B. Barth (viide 2), lk 250 j.

enamasti kõrvale ka uutest avanenud võimalustest osaleda poliitilise tahte kujundamise protsessis.

19. sajandi lõpus avanes aga enamikus Euroopa riikides täiesti teistsugune vaatepilt. Konservatiivsele ja liberaalsele leerile, mis olid kujunenud 19. sajandi esimese poole põhiseadusliku võitluse käigus, olid lisandunud poliitilised voolud. Erinevalt liberaalsetest ja konservatiivsetest auväärsete parteidest olid need korraldatud moodsate, suure liikmeskonnaga massiparteidena. See algas – peaaegu kõikides Euroopa riikides – sotsiaaldemokraatlike tööliserakondade asutamisega, millele järgnesid esmajärjekorras poliitilise katoliikluse erakonnad, nagu näiteks Keskpartei (Zentrum) Saksamaal või Kristlik Sotsiaalne Partei Austrias. Koos valimisõiguse järkjärgulise laienemisega tõid uued „rahvaerakonnad“ kaasa laiade elanikkonnagruppide politiseerumise uuel moel. Need massid ei olnud seni poliitilistes debattides peaaegu üldse osalenud ega saanudki kujundada endale iseseisvat, täpsemalt piiritletud poliitilist identiteeti. Valimisõiguse demokratiseerimisega, mis toimus enamikus Euroopa riikides veel enne Esimest maailmasõda, muutusid „rahvaerakonnad“ parlamentides kaalukateks ja sageli otsustavateks tegijateks.

Erakonnaaastiku põhimõttelise muutumisega kaasnes poliitiliste konfliktijoonte epohhaalne nihe, mis oli tingitud poliitiliste seisukohtade põhjalikust muutumisest nii vasakpoolses kui ka kodanlik-liberaalses leeris. Esimene osutus sõjajärgse perioodi parlamentaarndemokraatliku korra oluliseks stabiliseerivaks teguriks. Teine, kodanlikus leeris täheldatav poliitiliste hoiakute pööre osutus seevastu saatuslikuks koormaks – sünge majandusolukorra kõrval ilmselt kõige tõsisemaks koormavaks teguriks üldse, mis aitas märkimisväärselt kaasa demokraatia kriisile sõdadevahelisel perioodil. Nimelt võis kodanluse puhul juba 19. sajandi teisel poolel täheldada põhimõttelist pööret poliitilistes hoiakutes suunaga kaugenemisele parlamentaarsest mudelist. Ometi olid just kodanlikud ühiskonnakihid seisnud 19. sajandil parlamentaarse riigikontseptsiooni taga ning välja võidelnud selle ellurakendamise, ning peamiselt just kodanlikud ühiskonnakihid olid vara omavatele ühiskonnakihtidele reserveeritud hääleõiguse alusel jaganud 19. sajandi konstitutsioonilises monarhias võimu monarhiga ja saavutanud parlamentides ülekaalu.

Kui 1848. aasta revolutsioonis oli kodanlus püüelnud veel monarhide võimu piiramise ning riigivõimust osasaamise poole kodanliku enamusega tugevate parlamentide kaudu, siis nüüd, nähes valimistest valimistesse enda vastas üha rohkem vasakpoolsete saadikuid, mistõttu ei saavutanud kodanlus enam

parlamentides ülekaalu, tõmbus ta üha enam kaitsepositsioonile. Valimisõiguse laienemisest tingitud töölisliikumise levimisega ja esialgu veel marksistliku sotsiaaldemokraatia kasvamisega kohati tugevaimaks ja parlamendis enim mandaate koguvaks erakonnaks eemaldus tuntav osa kodanlikust leerist järkjärgult parlamentarismi ideest sootuks. See tendents süvenes sedamööda, mida suuremaks muutus vasakpoolsete rahvaerakondade osakaal parlamentides. Liberaalse kodanluse emantsipatiivne, vabadust nõudev ja seda laiendav poliitiline suund aga nõrgenes pidevalt. Selle asemel pani kodanlus seljad kokku monarhiaga. Ühelt poolt olid monarhid „konstitutsioonilise monarhia“ kujul lähenenud põhiseadusriigi ideele. Teiselt poolt käsitas kodanlus monarhiat nüüd vastupidi varasemale kriitilisele hoiakule üha enam sotsiaalse ja poliitilise stabiilsuse tagatisena, mis ainsana on võimeline kaitsma kodanikke kogu ühiskonnakorra sotsialistliku kukutamise poliitkatastroofi eest. Kodanlus ei olnud seetõttu enam sugugi huvitatud täitevõimu edasisest nõrgestamisest põhiseadusliku korra parlamentariseerimisega.

Esimese maailmasõja puhkemisel kuulus juba ammu ajalukku varase 19. sajandi poliitiliste huvide vastasseis, mis oli oluliselt kujundanud veel 1848. aasta revolutsiooni: vastasseis liberaalse kodanluse ja rohkem või vähem „reaktsiooniliste“ monarhistide vahel, kes püüdsid „konstitutsioonilise monarhia“ kehtestamisele kõikide vahenditega vastu töötada. Selle asemel kulges otsustav konfliktijoon hiljemalt 20. sajandi algusest peale ühelt poolt omandi- ja sotsiaalkorralduse reforme nõudvate vasakpoolsete ning teiselt poolt liberaalse ja konservatiivse leeri vahel, kes tahtsid just seda korda säilitada ning põgenesid seejuures – vähemasti Saksamaal ja Austrias – aina enam tugeva riigi kaitse alla, mida valitsesid endistviisi monarh, ametnikud ja sõjavägi. Konservatismi ja liberalismi kunagine vastasseis jäi seejuures suuremalt jaolt tagaplaanile. Järjest rohkem nihkus esile aga põhimõtteline erinevus Saksa tüüpi konstitutsioonilise monarhia ja Lääne-Euroopa riikide palju enamal määral parlamentarismist mõjutatud põhikordade, eelkõige Prantsusmaa ja USA vabariiklike konstitutsioonide vahel. Esimene maailmasõda stiliseeriti paljudel juhtudel võitluseks kahe põhimõtteliselt erineva põhiseadusliku süsteemi vahel: ühelt poolt läänelik, rahvasuveräänsuse ideest kantud ja vähemalt ositi kindlal parlamentaarsel pinnal seisev ning teisalt algupäraselt „saksalik“, monarhistlikust printsipiist lähtuv põhikord.

Pärast Esimest maailmasõda kiirenes ja suurenes veelgi kodanlike kihtide kaugenemine parlamentaarsest põhiseadusriigist. Saksamaal ja Austrias oli see

mingil määral tingitud revolutsioonilisest üleminekust vabariiklik-demokraatlikule põhikorraale 1918. aastal, mida toetasid ja juhtisid peamiselt sotsiaaldemokraadid, samal ajal kui konservatiivne kodanlus oli sellele enamasti vastu, sest see tõi valitsemise juurde seni võimust eemal hoitud sotsiaaldemokraadid. Suur osa kodanlusest oli sotsiaaldemokraatide suhtes ikka veel äärmiselt kahtlustav. Nende pöördumist nn revisionismi³⁸ ei usutud. Paljud nägid selles ainult puhtalt taktikalist maskeerimist, millega vasakpoolsed püüdsid varjata oma tegelikke „bolševistlikke“ ambitsioone. Nõukogude vabariigid Budapestis ja Münchenis, eelkõige aga Oktoobrirevolutsioon Venemaal tekitasid kodanlastes mitmel pool hirmu „bolševismi“ ees, mida nähti Ungaris ja Baierimaal juba kohale jõudnuna ning Spartakuse ülestõusu ajal Berliinis peatselt saabuvana. „Bolševismist“ sai laia levikuga hirmutav kujutis, nii et mitte ainult natsionaalsotsialistide, vaid üldisemalt radikaalsete parempoolsete lubadus sellega võidelda ja see kõigi vahenditega välja tõrjuda sobis ideaalselt keskmise ühiskonnakihi enda poole võitmiseks.

Nii võib näiteks Austria poliitilise katoliikluse partei, Kristlik-Sotsiaalse Partei (Christlich-Soziale Partei; CSP) puhul hästi näha, kui kiiresti kaugeneti 1920. aastatel parlamentaarset demokraatiast. Enne maailmasõda oli CSP uue tõusva rahvaparteina võidelnud üldise ja võrdse valimisõiguse eest, et võimaldada oma väikekodanlastest ja talupoegadest valijatel rohkem mõjutada parlamentaarset otsustusprotsessi. Aga juba 1920. aastatel kuulus CSP-lt üha teravamalt kriitikat parlamentaarsete süsteemi ja sellega seotud „parteidevalitsuse“ pihta. Erakonnademokraatia asemele pidi astuma „tõeline demokraatia“, mille kontuurid jäid aga enamjaolt hägusaks. Igal juhul pidi ühiskond selles „tõelises demokraatias“ lõpetama enese lõhkumise erakondadevahelises võitluses ning uuesti loimuma, seejuures hukatuslikku „erakondaderiiki“ ületades.

[E. Liberaalsete erakondade allakäik]

Liberalismi, s.t poliitilise ideoloogia, millest oli saanud alguse parlamentarismi kontseptsioon, järkjärguline allakäik tuleb kõige selgemini ilmsiks liberaalsete erakondade languses. Seegi protsess oli alanud juba 19. sajandil. Liberalism oli ammu enne Esimest maailmasõda „kaotanud monopoli rahva poliitilisel

³⁸ Revisionistideks nimetati sotsiaaldemokraate, kes alates 19. sajandi lõpust tahtsid Eduard Bernsteini eestvedamisel loobuda marksismi algsest klassivõitluse ja uue ühiskondliku formatsioonini jõudmise ideest ning nõudsid tööliste olukorra parandamist olemasolevat kapitalistlikku formatsiooni ja sellega seotud tootmissuhteid purustamata. – *Toim.*

esindamisel“.³⁹ Liberaalsed erakonnad olid „valimisõiguse reformide loomulikud kaotajad“, sest üldise valimisõiguse kehtestamine oli kodanlastega võrreldes kiiresti ja märkimisväärselt suurendanud alamkihtide osakaalu valimistel ja parlamentides, ning „liberaalsed ideed olid neis ühiskondlikes ringkondades, mõni erand välja arvatud, kinnistunud vaid nõrgalt või üldse mitte“.⁴⁰

Seetõttu täheldati Lääne- ja Kesk-Euroopa liberaalsetes erakondades „üldise valimisõiguse tähe all“ selget langust, mis paljudel juhtudel pärast maailmasõda veelgi kiirenes. See protsess algas Austria Tsisleitaania eriti varakult ning viis olukorrani, kus juba 19. sajandi lõpul oli liberalism kui iseseisev poliitiline jõud sama hästi kui kadunud, samal ajal kui Weimari Vabariigis eksisteeris ikka veel kaks enda arusaama kohaselt liberaalset parteid: vasakliberaalne Saksa Demokraatlik Partei (Deutsche Demokratische Partei) ja „natsionaalliberaalne“ Saksa Rahvapartei (Deutsche Volkspartei). Austrias seevastu toimus juba 19. sajandi lõpus „liberalismi ja natsionalismi segunemine“⁴¹ ning liberaalne leer sulandus rahvuslikku. Seda võib lihtsasti seostada „rahvustevahelise võitlusega“ Austrias. Kunagised emantsipatiivsed poliitilised nõudmised, mis olid 1848. aasta revolutsioonis liberaalset profiili veel väga tugevasti kujundanud, suruti rahvustevahelises võitluses, rahvuslike poliitiliste motiivide ees tagaplaanile. Pealegi olid liberalismi konstitutsioonilised nõudmised vähemalt osaliselt juba täidetud üleminekuga põhiseadusriigile 1867. aastal. Eriti „keskmiste ja kõrgemate ühiskonnakihtide nooremas põlvkonnas tajuti liberaalseid erakondi kui jäänukeid sõjaeelsest ajast“. Individuaalse vabaduse kaitsmine „näis olevat veel vaid ebaoluline probleem“, eriti arvestades põhiõiguste kaitse ja õigusriigi saavutatud standardeid.⁴²

Langeva liberalismi vastas seisid pärast Esimest maailmasõda märksa tugevamaks muutunud uut tüüpi radikaalsed parlamentarismivastased parteid, kes osalesid küll valimistel, kuid olid algusest peale huvitatud demokraatliku valimisvõitluse mängureeglite tühistamisest esimesel võimalusel, olgu selleks siis võimulepääsemine revolutsiooni, riigipöörde või ka lihtsalt demokraatlikul teel. Konkureerivate poliitiliste jõudude eiramise ja vajaduse korral ka kõrvaldamisega taheti võimuvahetusele avatud demokraatlik süsteem asendada autoritaarse või lausa totalitaarse süsteemiga, milles valitseks kestvalt oma partei võimumonopol. „Autoritaarseks“ saab seejuures nimetada niisuguseid poliitilisi voole ja parteisid,

³⁹ L. Raphael (viide 1), lk 98.

⁴⁰ Samas.

⁴¹ Samas, lk 94.

⁴² Samas, lk 97 j.

kes olid huvitatud ainult parlamentaaridemokraatliku põhiseadusliku korra ületamisest ning oma kestva võimumonopoli kehtestamisest, kuid kelle kavatsused ei olnud seejuures suunatud ühiskonna majanduslike ja sotsiaalsete tingimuste ümberkujundamisele, nagu see oli „totalitaarsest“ ideoloogiast lähtuvate parteide puhul. Viimased püüdsid „uute võimuaparaatide ülesehitamise ja ühiskonnasüsteemide militariseerimisega muuta nende korda ja ülesehitust vanade struktuuride ning vana eliidi arvelt“.⁴³ Just ka selles mõttes totalitaarsete parteide üha kasvavas kohalolus väljendus erakonnamaastiku täielik muutumine pärast sõda ning sellest tingitud nihked poliitilistes rinnetes ja konfliktijoonetes. Erakondade spektri „vasakpoolses“ otsas tuleks siin nimetada kommunistlikke parteisid, mis olid tekkinud sotsiaaldemokraatidest eraldudes, kui viimased hakkasid revisionismi tähe all arenema parlamentaarset süsteemi kandvaks parteiks. Paremalt pool seisid äärmuslikud natsionalistlikud ja „fašistlikud“ parteid, mis seadsid parlamentaaridemokraatliku põhiseadusliku korra ette uut liiki proovikive. Isegi kui need äärmusparteid osalesid enamasti taktikalistel põhjustel võitluses valijate häälte eest ning olid isegi koalitsioonivalitsustes, jäi nende alaliseks eesmärgiks ületada nii kiiresti kui võimalik parlamentaaridemokraatlik süsteem ja hävitada poliitiline vastane, niipea kui peaks tekkima selleks soodne võimukombinatsioon. Parlamentaarne demokraatia sattus sellisel viisil paljudes riikides korruga vasakult ja paremalt lähtuvate rünnakute alla, olgugi et nende toimumine ei olnud mingil juhul kooskõlastatud.

Sel ajal kui kodanlikud ühiskonnakihid parlamentarismist üha enam kaugesid, lähenes sotsiaaldemokraatia ainsana järk-järgult parlamentaarsetele mudelile – protsess, mis oli näiteks Saksamaal alanud ammu enne sajandi vahetust. Esialgu olid töölisliikumine ja selle organisatsiooniline teravik – sotsiaaldemokraatlikud erakonnad – suures osas nende algupäraselt marksistliku lähenemise tõttu vastu 19. sajandi konstitutsionalismile, kus neil oli sel ajal niikuinii ainult pealtvaataja roll. Koos hääleõiguse laienemisega hakkas aga suur osa sotsiaaldemokraatia põhimõttelisest programmist suhtuma parlamentaarsesse süsteemi üha positiivsemalt. See oli nn revisionism, mis sai nüüd sageli ülekaalu sotsiaaldemokraatlikes erakondades. „Revisionism“ ei tähendanud mingil juhul loobumist nõudmisest ulatusliku ühiskondliku ümberkujundamise järele sotsialismi vaimus, aga see ei pidanud toimuma vägivaldse revolutsioonilise murranguna, vaid rahumeelsel evolutsioonilisel teel parlamentaaridemokraatlikus

⁴³ G. Mai (viide 10), lk 192.

süsteemis osalemise kaudu. Seejuures uskusid sotsiaaldemokraadid, et pääsevad pärast üldise ja võrdse valimisõiguse kehtestamist mitte liiga kauges tulevikus võimuhoobade juurde. Tegelikult tõusidki sotsiaaldemokraadid juba enne maailmasõda mitmel pool tugevaimaks erakonnaks – Saksamaal Riigipäeva valimistel 1912. aastal ja Austria Tsisleitaanias 1911. aastal. Kahtlemata aitas sotsiaaldemokraatia poolt esile kutsutud töölisliikumise kaldumine parlamentarismi poole oluliselt kaasa selle stabiliseerimisele. Saksamaal ja Austrias toetasid ja kindlustasid just sotsiaaldemokraadid väga tugevalt üleminekut demokraatlikule vabariigile, hoides võimust eemal nõukogude liikumise ja kommunistid. Enamgi veel: sotsiaaldemokraatiast sai pärast sõda nii mõneski piirkonnas parlamentaarse süsteemi alustala, seda enam siis, kui kodanlik leer hakkas sellest eemalduma. Ilmselt sellest kõigest siiski ei piisanud, et tasakaalustada kodanlikus miljöös kasvavat vaenulikkust parlamentaarse mudeli vastu. Eriti kehtib see niisuguste riikide puhul nagu Austria Vabariik, kus kodanlikel erakondadel õnnestus juba natuke aega hiljem hoida sotsiaaldemokraadid valitsustest kestvalt eemal.

[F. Rahvusliku mõtteviisi esiletõus]

Minu arvates on aga küsitav, mil määral saab kodanluse suurte osade eemaldumist parlamentarismi poliitilisest juhtideest seostada „natsionalismi radikaliseerumisega“, ehkki tänapäeva kirjanduses on seda aspekti väga tugevasti rõhutatud.⁴⁴ Hoiduda tuleks monokausaalsetest seletustest. Kahtlemata on õige näha uut tüüpi paremradikaalseid liikumisi ja parteisid, mis alates sajandivahetusest lavale ilmudes endale palju tähelepanu tõmbasid, rahvusliku mõtlemise radikaliseerumise tõendina. Võib ka olla, et „rahvusliku kogukonna poliitiline mudel“ koges Esimeses maailmasõjas „ettearvamatut tõusu ja tihenemist“.⁴⁵ Aga otsustavaks koormavaks teguriks ei saanud see olla juba seetõttu, et nagu Raphael ise õigesti rõhutab, võtsid selle „mudeli“ omaks *kõik* riigid ja *kõik* erakonnad⁴⁶ – kaasa arvatud vasakpoolsed, ilma et see oleks kuidagi muutnud nende suhtumist demokraatiasse ja parlamentarismi; „rahvuse idee sobis kokku nii vasakpoolsete kui ka parempoolsete poliitilise korra kontseptsioonidega“⁴⁷. Ka need parteid, kes ei olnud tõeliselt „rahvuslikud“, nagu näiteks poliitilise katoliikluse erakonnad

⁴⁴ L. Raphael (viide 1), lk 16.

⁴⁵ Samas, lk 115; W. Pyta. Antiliberale Ideenwelt in Europa bei Kriegsende. – Demokratie in der Krise: Europa in der Zwischenkriegszeit. C. Gusy (toim.). Baden-Baden 2008, lk 89.

⁴⁶ L. Raphael (viide 1), lk 115.

⁴⁷ W. Pyta (viide 45), lk 91.

Saksamaal ja Austrias, viljelesid vähemalt praeguste standardite järgi hinnates igati väljakujunenud rahvuslikku mõtteviisi, kuid ei kuulunud kindlasti – vähemalt mitte tolleaegsete standardite kohaselt – tõeliste „rahvuslike“ parteide hulka. Siiski võib nendegi puhul täheldada hiljemalt pärast Esimest maailmasõda kiiret ja väga selget eemaldumist parlamentarismist. Kuid minu arvates jääb lahtiseks küsimus, kas seda saab seletada nende parteide tugevama „rahvusliku“ orientatsiooniga pärast sõda. Kui vaadata Austria CSP suhtumist Saksamaaga liitumisse (*Anschluss*)⁴⁸ – ideesse, mis oli uues Austria Vabariigis lausa „rahvusliku mõtteviisi“ tuum –, siis on näha, et just CSP oli erakond, kes jättis esimesena kõrvale alguses kõikide erakondade peaaegu üksmeelse eesmärgi liituda Saksamaaga, sest ei soovinud saada sotsiaaldemokraatide juhitud Saksamaa osaks. Samas tõstis CSP, eelkõige erakonna juht Ignaz Seipel, parlamentaarset demokraatia kriitika uuele põhimõttelisele tasandile.⁴⁹ Tema kriitika ei lähtunud aga mingil juhul „natsionalistlikult“ aluselt, vaid oli teatud määral „institutsiooniliselt“ põhjendatud. Esiplaanil oli kriitika „parteidevalitsuse“ pihta.⁵⁰ Kahtlemata oli see kriitika ajendatud ka kogemusest riigi loomise ajast, mida täielikult valitsesid ja kujundasid sotsiaaldemokraadid alates 1918. aasta sügisest kuni esimese kodanliku koalitsioonivalitsuseni aastal 1920. See oli samal ajal ka „Saksa-Austria Rahvusassamblee“ puhta „parlamentaarsete valitsemise“ faas, mida sotsiaaldemokraadid kasutasid väga kõrgel tasemel heoluriigi poliitilise tegevuskava elluviimiseks. Ettevõtmist saatis kodanliku leeri kasvav pahameel. Parlamentarismi kriitika ei olnud siin mitte „natsionalistlik“, vaid esmajoones tingitud asjaolust, et parlament oli vahepeal muutunud vasakpoolsete domeeniks, nii et kodanlike erakondade erihuve ei saanud seal enam sama moodsa maksmata nagu varem. Lõppkokkuvõttes tundub siinkohal veenvam isegi marksistlik seletus, mis toob põhjustena esile kodanliku ja töölisklassi huvide vastasseisu teravnemise ning sellest tulenevad konfliktid.

⁴⁸ Pärast seda, kui Saksamaa ühendamisel vürst Bismarcki eestvedamisel olid Habsburgi ja Hohenzollerni dünastiate tülide tõttu jäänud Habsburgide impeeriumi maad 1871. aastal Saksa Keisririigist välja, oli anšluss ehk liitumine Saksamaaga nn saksa-austerlaste üks olulisemaid rahvuslikke püüdlusi. Hitleri Saksamaa lahendas selle Austria Vabariigi annekteerimisega 1938. aastal. – *Toim.*

⁴⁹ I. Reiter-Zatloukal. *Parlamentarismus im Fadenkreuz. Demokratiekonzepte und (Anti-)Parlamentarismus in Österreich 1918–1933/34. – Staats- und Verfassungskrise 1933. Parlamentsdirektion (toim.). Wien, Köln, Weimar 2014, lk 35–41.*

⁵⁰ Samas, lk 37; rohkem selle kohta ka T. Simon. „Austrofaschismus“ oder „autoritärer Ständestaat“? Zur Abgrenzung „autoritärer“ und „faschistischer“ Regime. – *Parliaments, Estates and Representation* 41/2021/2, lk 161–184.

Sama vähe veenab Raphaeli teine tees, mille kohaselt oli „natsionalismil“ parlamentaarse valitsemisvormi ja demokraatia omavahelises suhtes midagi sellist nagu „ürgpinge“. „Natsionalistlikud“ parteid olevat uusi põhiseaduslikke süsteeme „valdavalt“ ainult taktikaliselt kasutanud.⁵¹ Nii üldistava väite puhul tekib küsimus, milliseid erakondi tuleks õieti nimetada „natsionalistlikeks“. Kas ka „rahvusliberaale“ (Deutsche Volkspartei) Saksamaal, kui tuua eriti küsitav näide? Tees „natsionalismi“ ja demokraatia vahelisest „ürgpingest“ on ka otseses vastuolus Raphaeli enda samas punktis esitatud teesiga „tihedast sidemest rahvusliku idee ja demokraatia vahel“.⁵² Nii paikapidav kui see viimane tees ka ei ole, vajab ikkagi korralikku selgitust, kuidas sellest „tihedast sidemest“ sai mingil hetkel (millal täpselt?) „ürgpinge“. Raphaeli toodud näited seda teesi ei kinnita. Vastupidi: kui ta väidab, et demokraatial oli vähe toetust „kõrgemates klassides, haritud ja varaka kodanikkonna ning aadli hulgas“ ning „eriti seal, kus kõrgemad klassid kaotasid koos valitsejate muutumisega oma privileegid“,⁵³ siis ei ole see seotud mitte mingisuguse „natsionalismiga“, vaid esmajoones sotsiaalsete huvide vastasseisuga, mis avaldus ühelt poolt vaba kodanliku ja feodaalse eliidi ning teiselt poolt alamate ühiskonnakihtide vahel sel hetkel, mil viimased hakkasid poliitiliselt emantsipeeruma. Kahtlemata sai see emantsipatsioon hoo sisse eelkõige Kes- ja Ida-Euroopas pärast Esimest maailmasõda, mis omakorda tugevdas kodanlike kihtide soovi seda tõrjuda, kuivõrd need kihid üleüldse nimetamisväärsel määral Ida-Euroopa riikides eksisteerisid.⁵⁴ Teistsugune pilt avaneb ainult seal, kus sotsiaalne kihistumine oli ühtlasi etniline kihistumine, nagu näiteks Eestis ja Lätis ning piiratult ka Tšehhoslovakkia Tšehhi osas, kus oli olnud saksakeelne maaomanike feodaalklass, keda nendele riikidele nime andnud rahvad käsitasid „sakslastena“. Ainult seal põhjustasid etnilised lahknevused ühtlasi „sotsiaalseid lõhesid“.⁵⁵

⁵¹ L. Raphael (viide 1), lk 99.

⁵² Samas, lk 110.

⁵³ Samas, lk 112.

⁵⁴ Sama vähe veenab Raphaeli väide (samas, lk 193), et natsionalism „oli tihedalt seotud sooviga ohjeldada kultuurilisi uuendusi ja sotsiaalseid emantsipatsiooninõudeid“. Sellest tulenes ettevõtjate ja põllumajanduslike ülemklasside vastuseis demokraatiale, sest autoritaarsed režiimid „pakkusid usaldusväärset kaitset maareformide ja osalise sundvõõrandamise ohtude ning tööliste palga- ja tööhõivenõuete eest“ (samas, lk 193 j). Mis pidi siin ilmnenu tõelistel sotsiaalsetel konfliktidel olema pistmist „natsionalismiga“, ei paista kusagilt.

⁵⁵ C. Gusy (viide 4), lk 32.

Lähtuda ei tule mitte „ürgpingest“, vaid demokraatliku printsiibi ja rahvusidee üpris tihedast sidemest. Demokraatlikus korras sai „rahvuslikuks tahtekogukonnaks tõstetud rahvas“ keskseks legitimaatsiooniinstantsiks.⁵⁶ Tahtekujundamine, s.t arusaamisele jõudmine sellest, mida rahvus tahab ja oma poliitilise eesmärgina määratleb, on võimalik vaid siis, kui „rahvas“ on samas ka diskursuse kogukond, mille keskel selline tahtekujundus on võimalik. See omakorda eeldab ühist keelt, s.t keeleliselt ühtset rahvust. Viimase punktiga seostub ka minu arvates veenev tees, mille kohaselt oleneb parlamentaarne süsteemi stabiilsus väga palju „parlamendi sümboolsest sooritusvõimest“ olla „integratsioonidoonor“, nagu on öelnud Wolfram Pyta.⁵⁷ Rahvasuveräänsuse tingimustes esitatakse Pyta sõnul riiklikele institutsioonidele suurel määral ka „sümboolseid nõudmisi“. Esimesel kohal on seejuures parlamendi võime „aidata väljenduda poliitilis-kultuurilistel juhtideedel“. „Poliitilis-kultuurilises ühenduses valitsevatele tõlgendusmuustritele“ tuleb parlamentaarses diskursuses „anda mõte“, et saavutada mõistmisprotsess kogu ühiskonnas.⁵⁸ Pyta näeb seda eeldust eelkõige Prantsusmaal ja Suurbritannias, kuid mitte sõdadevahelise aja Saksamaal. Prantsusmaal suutis „parlament kehastada rahvusliku ühtsuse ideed. Seal oli rahvuse idee tihedalt seotud rahva kollektiivse suveräänsuse ideega, mida väljendas parlament“.⁵⁹ Seevastu Saksa Riigipäevas „ei leidnud üha võimsamalt lehviv rahvuse idee adekvaatset sümboolset peavarju“. Seetõttu ei rahuldanud „ürgset vajadust rahvusliku lõimumise sümboolse esinduse järele“⁶⁰ Saksamaal mitte parlament, vaid seda tegid karismaatilised juhid, nagu näiteks Paul von Hindenburg. Loomulikult on siin eeldatud, et sellel on seos ka parlamentarismi pikemate ja tugevamate traditsioonidega. Prantsusmaa võis „tagasi vaadata sisuliselt katkematu põhiseadusriigi traditsioonile“ alates 1791. aastast, samal ajal kui Saksamaal toimus üleminek parlamentaarsetele monarhiale alles küllaltki hilja, enamikus Ida-Euroopa uutes riikides koguni alles pärast Esimest maailmasõda, nii et neil puudus enamasti igasugune parlamentaarne traditsioon.

⁵⁶ W. Pyta (viide 45), lk 97. Nii ei olnud see siiski mitte alles alates Esimesest maailmasõjast, nagu Pyta viidatud kohas näib eeldavat, vaid demokraatia on rahvasuveräänsuse kontseptsiooni kuulunud algusest peale.

⁵⁷ W. Pyta (viide 45), lk 98.

⁵⁸ Samas, lk 99.

⁵⁹ Samas, lk 100.

⁶⁰ Samas, lk 104.